

Вступне слово

Я мандрував Англією все своє життя. Видирався на кручі Корнволлу, блукав болотами Норфолку, міряв кроками Пеннінський шлях. Я добре знаю міста та містечка Англії, її церкви й інші будівлі. І все ж донедавна я не знав свою країну по-справжньому, бо не був знайомий з історією її виникнення. Моя Англія була географічною декорацією, тлом для персонажів та подій, відомих мені з дитинства: Альфред Великий, Норманське завоювання, Велика хартія вольностей, битва під Азенкуром, дружини Генріха VIII, королева Єлизавета, Кромвель, Гладстон, Дізраелі, Перша світова війна, Вінстон Черчилль. Усі ці події та постаті спливали в моїй пам'яті як славетні віхи минувшини, але вони не поєднувалися між собою — їм бракувало історичного наративу.

Тож я вирішив переповісти історію Англії максимально стисло і просто. Захват та піднесення, які я при цьому відчував, допомагали мені працювати. Мабуть, в історії жодної іншої країни не було стількох вікопомних подій, як в історії Англії з усіма її тріумфами і падіннями. Своїм корінням ця історія сягає у похмуре Середньовіччя, а можливо, в іще раніші часи, у ту добу, коли східним узбережжям Британських островів заволоділи зайшли з континенту германські племена. З собою вони принесли назву *Anglii*, що могла походити від слова *angle*, тобто «кут», — вочевидь, утворений узбережжями Німеччини та Данії. Їхнє поселення на північно-східному узбережжі отримало назву *Angle-land*, яка згодом перетворилася на *England*, тобто «Англія». Прибульці швидко витіснили місцевих мешканців, так званих стародавніх бритів, на захід та північ, за Адріанів вал, Уельське узгір'я й до Ірландського моря, утворивши таким чином кордони Англії, які відтоді майже не змінились.

Пізніше ці землі були захоплені вікінгами та норманами. Але, на відміну від своїх попередників-бритів, переживши всі подальші вторгнення, місцеві зберегли мову та англосаксонську культуру. Вони виявилися надивовижу чіпкими й витривалими. В цьому їм допомагала географічна ізольованість острова, а також відвага і заповзятливість, властиві мореплавцям. У населення островів швидко з'явилися спільна мова, норми загального права та загальна система урядування, яка постала з протистояння між саксонською автономією «рідних та близьких» і норманською традицією централізованого управління. Це протистояння стало лейтмотивом моєї розповіді. Англія — країна, що сформувалася між кувалдою королівської влади і ковадлом народної згоди, яка постійно ігнорувалася принаймні кельтською половиною Британських островів, що увійшла до першої «Британської імперії». Ці конфлікти привели до ухвалення Великої хартії вольностей, до війни баронів проти Генріха VIII та селянського повстання, а їхньою кульмінацією стали політичні й релігійні революції часів правління династій Тюдорів та Стюартів, які завершилися утворенням конституційної монархії, підлеглої парламентській демократії, що виявилася найстабільнішою в Європі.

Історія Англії не завжди була безхмарною. Стосунки із Францією, батьківщиною норманських завойовників, склалися не найкращим чином: взаємна ворожнеча тривала впродовж усього Середньовіччя і знову спалахнула у XVIII ст. Більшість британських можновладців віддавали перевагу оборонній зовнішній політиці, а не агресивній. Однак прагнення володіти заморськими теренами виявляли майже всі, від Плантагенетів і до старшого та молодшого Піттів. У підсумку Велика Британія перетворилася на найбільшу у світі імперію. Це принесло їй невмирущу славу і дало змогу об'єднати народи Британських островів у згуртоване спільними прагненнями «сполучене королівство», свого роду спільне підприємство, — спадщина якого живе й понині.

Але створення Британської імперії, яка проіснувала лише 200 років, далось дорогою ціною. У XX ст. роль світового лідера перейшла від Великої Британії до її дітища — Сполучених Штатів Америки,

спорідненість з якими нині визначається мірою вживання розмовної англійської. Британія занепада і перетворилася на таку собі тінь від своєї колишньої величі, на позерку, яка намагається справити враження великої світової держави, хоча насправді її суверенітет обмежується загальноєвропейськими урядовими інстанціями та рамками глобальної економіки. До цієї теми я ще повернуся в епілозі.

Ця книга присвячена саме Англії, Уельс, Шотландію та Ірландію я вважаю країнами, кожна з яких має власну історію. Менше половини терміну свого існування вони входили до складу союзу «Велика Британія та Ірландія», і ця обставина так чи інакше змушує розглядати їхні історії крізь призму спільної історії Британських островів. Натомість Англія — це самодостатня країна, яка відрізняється від своїх сусідів, і люди, що її населяють, називають себе англійцями, на відміну від шотландців, валлійців та ірландців. Лише говорячи про всіх разом, я використовую терміни «Британія» і «британці». Наразі Англія є складовою двох конфедерацій — Сполученого Королівства та Європейського Союзу, кожна з яких має свій законодавчий орган і свій рівень суверенітету (пригадаємо, що у 2020 р. Велика Британія вийшла зі складу ЄС, — *прим. пер.*). Бути британцем чи європейцем — означає бути законним членом одного з цих об'єднань, а щоби стати британцем, треба ще отримати певні документи. Бути ж англійцем — це радше питання самовизначення, ототожнення себе з конкретною культурою, світоглядними принципами та географічним простором. Стати англійцем — це справа асиміляції, на що може піти від кількох років до кількох поколінь. Сутність «англійськості» полягає в тому, що вона охоплює всі народи та раси, об'єднуючи їх культурою, притаманною конкретній території, що визначається історичними межами прадавнього англосаксонського завоювання.

Англійцям ніколи не вдавалося належним чином себе характеризувати. В добу імперської величі та самовпевненості вони не відчували такої потреби. Наразі ж більшість із них воліють не вважати себе європейцями, але це не допомагає їм самовизначитися відносно своїх кельтських сусідів. Свого часу англійці вели загарбницькі війни проти Уельсу та Шотландії, а з особливою жорстокістю — проти Ірландії. На

початку ХХІ ст. англійці англійці опинилися у становищі, коли майже вся Ірландія від них відокремилась, а Шотландія та Уельс відокремилися наполовину — в політичному та культурному плані. Таким чином, Англія як складова Сполученого Королівства потрапила в дивну ситуацію, що характеризується такою собі анемічною невизначеністю. Вона не має свого парламенту і конкретних політичних інституцій. Якщо про Англію та англійців говорять як про щось самостійне, відмінне від Британії та британців, то це часто вважається проявом ворожості до космополітизму, пов'язаного з поняттям спілки, і навіть як прояв расизму. Англійський прапор Святого Георгія набув відтінку шовінізму та ксенофобії і був узятий на озброєння праворадикальними групами. Я вважаю це абсурдом. Англія як країна має право на власну ідентичність і повинна пишатися нею. Переконаний, що визначення цієї ідентичності має початися з розповіді про історію країни.

Для когось історія — це низка випадкових подій, хтось вважає, що її творять герої та негідники, інші зводять її до географії, економіки і навіть антропології. Історію країни можна розповідати по-різному. Наразі акцент робиться на особистісному аспекті та неоднозначних фактах. Бувають історії соціальні, культурні, «популярні», а також, як у випадку з Англією, імперські. Але стисла історія може бути лише вибірковою, і ця вибіркковість стосуватиметься переважно політики. Країна являє собою політичну структуру, народження та розвиток якої творять розповідь про тих, хто володів у ній владними важелями — чи то монархи, чи то солдати й політики, чи то вулична юрба, чи, як нині, величезна маса виборців. Я розглядаю історію як щось більше, ніж просте викладення подій, для мене це ланцюг причинно-наслідкових зв'язків. Саме в цьому ланцюгу криється таємниця того, як Англія стала такою, якою вона є сьогодні.

САКСОНСЬКИЙ СВІТАНОК

410–600

У 410 р. римський імператор Гонорій, який боровся із вторгненням варварів, надіслав листа колоністам до своєї британської провінції. Залишившись без захисту легіонів, що були відведені з Британії і вже впродовж п'ятдесяти років захищали імперію в інших місцях, вони написали до Риму листа, благаючи допомогти їм відбитися від саксів, які вчиняли набіги на острів через Північне море. Та імператор сам тоді відбивався від навали вестготів, і далека колонія десь на краєчку світу здавалася йому стратегічно незначущою. Середземноморська цивілізація, яка панувала тут упродовж тисячоліття, відступала перед натиском чужинців. Гонорію було не до колоністів, тож він порадив їм «вжити належних заходів і оборонятися самотужки».

У та VI ст. на Британських островах виявилися воістину «темними віками». Кельти залізної доби, так звані стародавні брители, що мігрували з континенту в X–VI ст. до н. е., впродовж трьох століть після Різдва Христового асимілювалися з римськими завойовниками. Однак виведення легіонів їх ослабило, і кельти виявилися неспроможними захистити ані себе, ані випалу їм римську спадщину у вигляді розкішних маєтків, храмів та театрів. Вони опинилися фактично беззахисними перед загарбниками, тож змушені були просити захисту в імператора.

Звідки ж прийшли ті загарбники? Історики, намагаючись дослідити, як і коли «народилася Англія», швидко потрапляють у пастку суперечностей. Було висунуто дві гіпотези щодо тогочасних подій у східній частині Британських островів. Одна з них полягає в тому, що германські племена, які просувалися на південь, у бік Франції, наштовхнулися

на опір франків під проводом короля Хлодвіга і в результаті змушені були перетнути Північне море. Їхнє вторгнення, якому, можливо, допомогли римські найманці, що задовго до них осіли в Британії, носило, по суті, характер геноциду. Германці зліквідували або повністю підкорили собі корінні британські племена у Східній Англії, іценів і триновантів, знищивши їхню культуру.

Ця гіпотеза підтверджується нечисленними свідками, яким вдалося пережити тодішню навалу. Зберігся рукопис VI ст., в якому валлійський монах на ім'я Гільдас Премудрий із болем описував страшне, у прямому розумінні, вогняне нашестя, нарікаючи на «безбожників... які не зупинились, аж поки не спалили майже увесь острів, облизнувши своїм розпеченим дикунським язиком води західного моря». Розповідаючи про поневіряння місцевих мешканців, позбавлених захисту Риму, Гільдас посилався на документ V ст., так званий Стогін британців: «Варвари гнали нас до моря, а море відкидало нас назад, до варварів». Наприкінці VII ст. Беда Преподобний, вшанований як «батько англійської історії», підтвердив гіпотезу про геноцид у своїй «Церковній історії народу англів». За його словами, вторгнення англів було настільки руйнівним, що германські поселення фактично обезлюділи. Від попередньої культури майже не лишилося сліду. Мова бритів, або британська мова, щезла з лиця землі разом із римсько-християнською релігією. Так звані римсько-британські маєтки й містечка були зруйновані або спалені вщент.

Згідно з іншою гіпотезою, жодного зовнішнього вторгнення не було, а радше сталася внутрішня експансія, оскільки східні терени Британії вже давно заселили германські та белзькі народи, які торгували з жителями поселень на узбережжі Північного моря і час від часу скоювали на них набіги. Нещодавнє ДНК-дослідження археологічних знахідок підтвердило теорію, згідно з якою морські води довкола Британських островів були цілком судноплавною «територією», тоді як внутрішній суходіл становив більш важкопроникну перешкоду. Таким чином, культура Британських островів, після того як звідти пішли римляни, виявилася розділеною: на узбережжі Північного моря протягом кількох століть жили германські племена, а на узбережжі Атлантики та Ірландського моря переважали кельти, панувала кельтська мова та куль-

тура. Прихильники цієї гіпотези стверджують, що на східних теренах було зовсім мало «стародавніх бритів», або кельтів, тож там просто не було кого знищувати. Саме цим пояснюється незначна кількість слідів мови бритів в англійській топоніміці та сучасній англійській мові. Але як тоді трактувати згадки про вторгнення з-за моря і непохитну віру кельтів у те, що вони справді відбувались? Ймовірне рішення цих суперечливих гіпотез може полягати в тому, що обидві вони були частково правильними і що після того, як римляни пішли, на Британські острови накопилися нові хвилі германських поселенців, які додалися до вже наявних германських анклавів.

Хай би як там було, здається очевидним, що впродовж V та VI ст. народ, мова і суспільний устрій якого зародилися в континентальній Європі, агресивно просувався на захід, через Римську Британію, знищуючи та підпорядковуючи собі місцевих бритів. Як писав Беда Преподобний, у цьому переселенні брали участь юти, фризи, англї і сакси. У давньо-валлійській, гельській та корнській мовах англїйців у той час називали *saeson*, *sassenach* і *sawsnek*. Приблизно в 450 р. юти під проводом братів на ім'я Генгіст і Горса, можливо, колишніх найманців римсько-британського правителя Вортігерна, висадившись у Кенті, розселилися на територіях аж до острова Вайт. Приблизно в той самий час англї прибули з «кута» (*angle*), з узбережжя Німеччини, де сьогодні розташована земля Шлезвіг-Гольштейн. Від назви цього племені утворився топонім *East Anglia* — Східна Англія, а пізніше — Англія. Сакси з Північної Німеччини осіли вздовж південного узбережжя і проникли до басейну Темзи, сформувавши територіальні утворення, що й нині зветься Ессекс (себто східно-саксонський), Міддлсекс, Вессекс і Сассекс. Населення цих територій називають саксами, а їхню мову — англосаксонською. Прихильники «теорії вторгнення» висувають той вельми переконливий аргумент, що язичники-сакси начебто винищили на захоплених ними землях усі ознаки принесеного римлянами християнства. Натомість в Уельсі, навпаки, в той час спостерігався його розквіт, тому цей період там назвали «добою святих». Десятки валлійських церков були збудовані у V та VI ст., зокрема у 525 р. в місті Бангор єпископом Данилом був закладений найдавніший собор у Великій Британії. Приблизно в той самий

час у Корнволлі проповідував святий Петрок, а святий Колумба разом із дванадцятьма ченцями прибув з Ірландії до шотландського острова Йона, де близько 563 р. заснував монастир.

Гільдас Премудрий розповів не лише про лихо, заподіяне саксами британам, а й про опір, які ті чинили. У 540-х рр. він писав про мирний період життя в долині ріки Северн, коли наступ саксів був зупинений у західній частині країни. З його слів, це сталося завдяки одному ватажку бритів, який завдав поразки саксам наприкінці VI ст. в битві поблизу Бадонського пагорбу, ймовірно, неподалік фортеці в Південному Кедбері у графстві Сомерсет. Єдиний воєначальник, ім'я якого він називає, — Амвросій Авреліан, наполовину брит, а наполовину римлянин, який народився наприкінці V ст. і який «здобув кілька перемог та зазнав кількох поразок». Можливо, він мав прізвисько Ведмідь, бо в походах носив ведмежу шкуру. Кельтською мовою «ведмідь» — artos.

Саме ця, вихоплена спалахом світла з темряви віків, історія підштовхнула до створення відомої легенди про короля Артура. Валлійський історик Ненній, твори якого разом із літературними фантазіями письменника Гальфріда Монмутського склали основу артурівської традиції та всієї північноєвропейської лицарської культури, запозичив свого Артура у Гільди Премудрого. Пізніше, в XV ст., це спонукало Томаса Мелорі до створення бестселера під назвою «Смерть Артура». А після Мелорі цю тему використали Альфред Теннісон, прерафаеліти й, нарешті, Голлівуд. Усі вони описують Святий Грааль, міфічний рай досаксонської доби, замок Камелот з його віщуном на ім'я Мерлін, численні лицарські звитяги, підступи й жахливі трагедії. Брити, сакси, нормани і Тюдори — усі вони, немов заворожені нездоланим магнетизмом чистого, шляхетного лицарського минулого, вважали короля Артура своїм.

Якщо мирний період, описаний Гільдасом Премудрим, справді існував, то тривав він недовго. Під кінець VI ст. сакси розселилися вздовж усієї ріки Северн, де майбутній валлійський святий на ім'я Беуно писав, що «з протилежного берега чутно голоси людей, які говорять невідомою мовою». Він боявся, що одного дня «вони прийдуть сюди і захоплять цю місцину». Однак саксами були окуповані розлогі долини річок, що

впадали в Північне море, а в Шотландії, Ірландії, Уельсі, Корнволлі, Камбрії, а також на території теперішньої Північної Англії та Південної Шотландії залишилися брити. На той час кельтська мова вже розділилася на дві групи — гойдельську (ірландська, шотландсько-кельтська та менська мови) і британську (кембрійська, валлійська та корнська). Тоді ж або дещо раніше відбулася міграція бритів із Корнволлу через Англійський канал (або Ла-Манш — французька назва протоки, що увійшла в широкий вжиток щонайменше з XVII ст., — *прим. ред.*) до Арморіку у Франції. Там Римська Британія відтворилась у вигляді Бретані, з бретонською мовою, яка віддалено нагадує сучасну валлійську.

До кінця VII ст. сакси почали об'єднуватися у більші угруповання під проводом своїх прадавніх королів. Першим більш-менш достеменно відомим був Етельберт I, який правив королівством Кент приблизно з 580 р. до своєї смерті у 616-му. Він був язичником, який зміцнив альянс із континентальними франками, одружившись на Берті, онуці короля Хлодвіга I, і погодившись на те, щоб вона зберегла свою християнську віру. Берта привезла з собою власного священника, і, за переказами, відвідувала службу у відновленій стародавній римській церкві Святого Мартіна в Кентербері. Мабуть, тому папа римський Григорій згодом послав своїх перших християнських місіонерів на чолі зі святим Августином саме до Кенту.

А тим часом на півночі Нортумбрію об'єднав під своєю владою видатний воєначальник Етельфрїт, король Берніції (593–616), якому судилося, долаючи опір бритів, остаточно встановити кордони саксонського розселення. Звитяги північнобритського племені гододін, яке укріпилося на Единбурзькій скелі, оспівав бард на ім'я Анейрін у поемі «Гододін», що стала першим видатним твором британської (але не англійської) літератури. В ній розповідається, як приблизно у 600 р. 300 воїнів вирушили на південь під проводом короля Мінідога, щоб зійтися в битві з Етельфрїтом біля містечка Каттерек у Йоркширі. Про одного такого британського воїна Анейрін писав:

Він, попри юний вік, був дужим, як дорослий чоловік,
Хоробрим та безстрашним...

Поспішав він не одружитись, а з ворогом битись.
 Такі до старості не доживають, на полі битви погибають,
 Таких в могилі не ховають, їхні тіла круки терзають.

Однак загін сміливців був розбитий, живим лишився тільки Анейрін, який і розповів про їхній подвиг. Його поема відома в перекладі на середньовічну валлійську, але вчені вважають, що її оригінал був створений кумбрійською мовою північних британських племен, схожою на валлійську (щоправда, в такому разі на всіх вказівниках в аеропорту Единбурга гельську мову слід було б змінити на валлійську).

Та на цьому нещастя бритів не скінчились. У 603 р. шотландсько-ірландська армія з Дал Ріади, королівства, що простиралося від Аргайлу на західному березі Шотландії до Антріму на північному узбережжі Ірландії, зійшлася в битві з тим самим Етельфрітом під Дегсастаном, що розташовувався, як вважається, неподалік сучасного містечка Роксбург. Нортумбрійці знову перемогли, а потім рушили на південь, уздовж західного узбережжя, знищуючи валлійців. Близько 615 р. неподалік стародавнього міста Каерлеґіон (сучасний Честер), заснованого ще римлянами, Етельфріт натрапив на 1200 християнських монахів-валлійців і винищив їх до ноги, за те що вони «своїми молитвами чинили йому спротив». Згодом він завдав поразки великому валлійському війську, розширивши в результаті свої володіння до берегів ріки Ді. Століттям пізніше Беда Преподобний писав, що Етельфріт став справжнім засновником англосаксонської Нортумбрії, «спустошивши землі бритів сильніше, ніж усі інші видатні англійці, причому настільки, що в цьому його можна було порівняти з Саулом, царем ізраїльським, з тією лише різницею, що Етельфріт не пізнав істинної віри».

Територія саксонської Англії почала набувати певних обрисів, простягнувшись на південь від Адріанового валу і на схід від ріки Северн та кордону графства Девон. Окремі поселення стародавніх бритів зберегалися в гірських районах Пеннін і в таких місцях, як Елмет у Західному Йоркширі (що було захоплене Нортумбрією в 627 р.). Решту ж Англії важко було назвати державою в повному розумінні цього слова. На зміну римлянам не прийшла жодна владна структура — ані монар-

хія, ані церква. Людьми керували (якщо взагалі керували) саксонські військові ватажки, яких християни-кельти на заході вважали розбійниками і темними язичниками. Сакси селилися частіше в низинах, ніж у нагір'ях, бо звикли господарювати й воювати на розлогих рівнинах Північної Європи. Вони корчували дерева й розорювали алювіальні ґрунти, проте зупинялися, коли натрапляли на узвишшя. Однак тут земля виявилася менш родючою, а брити — впертішими у своєму противі, й тому, напевне, потяг саксів до завоювань слабнув у міру того, як вони просувалися на захід.

Саксам була притаманна відданість своїй родині, своєму поселенню та своєму клану, і ця відданість втілювалася в англосаксонському понятті «рідні та близькі». Головним для них був не якийсь там далекий король і монарший двір, а майдан у центрі кожного поселення, де збиралися вільні землероби (англ. *seorls* — керли), для того щоб присягнути на вірність своїм вождям. Ці старійшини (англ. *ealdormens* — елдормени) та підлегли їм тани (англ. *thanes*) претендували на те, щоби громада забезпечувала їх матеріально і відряджала своїх людей на військову службу, а вони, зі свого боку, зобов'язувалися захищати життя і землю своїх підданих. Клятва, яку давали сакси, зміцнювала зв'язок між членами роду, тими, з ким вони мали спільне коріння, з ким разом обробляли землю. Такий договірний «дозвіл на владу», на відміну від трибалізму, характерного для стародавніх бритів та герцогського правління у норманів, законодавці пізнішого періоду називали «традицію, що існувала споконвіку». Ця традиція досягла апогею у своєму розвитку, коли найвидатніші громадяни були представлені у так званому вітенagemоті, або вітані, який вважається примітивним прообразом парламенту. Вікторіанські романтики називали усе це далеким саксонським відлунням того, що давні греки називали демократією.